

УДК 94(477.8+438)“1939/1945”:32.019.52“20”

Ігор ГАВРИЛИВ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СПРОБА АНАЛІЗУ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено думки українських та польських дослідників, які осмислюють кривавий конфлікт на західноукраїнських землях напередодні та в роки Другої світової війни. Проаналізовано події через призму загальнолюдських цінностей. Акцентовано на багатолітньому протистоянні сусідніх народів, яке особливо загострилося у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни.

Ключові слова: українсько-польський конфлікт, міжетнічні відносини, окупаційні режими, збройна боротьба, Друга світова війна, спроби порозуміння.

Українсько-польське протистояння упродовж віків мало перманентний характер. Боротьба за встановлення контролю на спільному порубіжжі сягає ще часів середньовіччя. Аналізуючи сучасні дослідження українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни, зауважимо, що у більшості випадків українські та польські фахівці висловлюють діаметрально протилежні думки. Українці у своїх дослідженнях враховують історичний аспект і тяглість традиції, яка сягає віків, стверджують, що Волинь і Галичина – споконвічні етнічні українські землі. Тому поляки, не зважаючи на шість століть колонізації, становили тут меншість, яка була зобов'язана поступитися господарям цих територій. Поляки вважають, що їхні пращури несли на ці землі цивілізаційні елементи у господарському та культурному житті, скріпивши їх кров'ю своїх воїнів. Польські шовіністи, ще наприкінці 1930-х років були переконані: “Українці твердять, що проживають тут з найдавніших часів і що поляки прийшли сюди пізніше. Це є неправда. Тут українців ніколи не було, немає і ніколи не буде... Зухвалість українська не має меж. Сам люд український є спокійний. Потрібно лише звільнити його від провідників. Назва українці походить від украдних, вони нам багато вкрали. Правдивої інтелігенції української немає, це лише парубки в краватках, деякі з них у вишиваних сорочках, а за пазухою повно вошей. Теж української мови властиво немає, є лише говірка, так як наріччя кашубське, гуральське, так само є діалект український. Це є говірка для парубків, дівок до стайні, гною і болота. Нас поляків у Малопольщі 50–53 %, а повинно бути 62 %. Українці вкрали нам 500.000 душ. А окрім того належить нам ще 700.000”¹. Чимало польських дослідників, на жаль, солідарні з такими переконаннями. Складається враження, що коли українці мовчки терпіли гніт, визиск

¹ *Kamiński A. S. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków / A. S. Kamiński // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy.*

і усіякі приниження – їх вважали за лояльних громадян держави, а коли вони відкрито і відверто вимагали своїх прав – їх прагнули поставити на місце силою. Якщо це не вдавалося, тоді бажане видавали за дійсне: нібито на силові методи українців поляки організовували “відплатні акції”.

Серед українців у різні історичні періоди були манкурти. Вадим Колісніченко, один із провідників групи 148 депутатів Верховної Ради, які у 2013 р. надіслали звернення до польського парламенту щодо геноциду поляків на Волині сімдесятирічної давності. І писання В. Поліщука, і звернення групи народних депутатів перегукуються із вигадками поляків Е. Пруса, Ю. Туровського, В. Шоти і А. Щесняка, В. та Е. Семашків та ін. Шкода, але дані цих авторів використовують у своїх дослідженнях такі знані фахівці, як Гжегож Мотика. У працях цього польського дослідника чимало бездоказових припущень: “В самому Львові були замордовані близько ста польських студентів – їх, **мабуть**, розстріляла українська поліція (**можливо**, то була помста за дії львівських орлят у 1918 році)”; “Українців використовували в антипартизанських операціях і, **мабуть**, також під час пацифікацій”; “Також, **здається**, власне під впливом Голокосту керівництво ОУН-Б на Волині вирішило з власної ініціативи... просто вимордувати усе польське населення, не “бавлячись” у поширення листівок із вимогою виїзду. **Якщо ця гіпотеза вірна**, то відповідне рішення було прийняте, **найправдоподібніше**, трьома особами: провідником Волинської ОУН-Б Дмитром Клячківським-“Климом Савуром”, військовим референтом ОУН-Б Василем Івахівим-“Сомом” і командувачем силами ОУН-Б й УПА на Північно-Східній Волині Іваном Литвинчуком-“Дубовим”, в зоні відповідальності котрого й було зафіксовано перші масові вбивства польського населення”; “Підрозділи УПА вдарили, як і планувалося, 22 липня 1943 року, **зазначали** Владислав і Єва Семашки, – вони атакували водночас дев’яносто шість населених пунктів у Горохівському та Володимирському й три в Ковельському повітах”. “У липні-серпні 1943 року, **як дізнаємося** з підрахунків Владислава та Єви Семашків, були атаковані близько восьмисот населених пунктів, загинуло близько 20 тисяч поляків”; “**Можна тільки припускати**, що ці й подібні пекельні “образи” були вжиті для того, аби викликати переляк серед решти живих поляків і витіснити тамовані роками почуття приниження, гніву й ненависті. **Можливо**, в такий жажливий спосіб бандерівці також хотіли переконати українських селян у безпорадності Польської держави [якої де-факто не було – *І. Г.*], еміграційний уряд якої – хоча й визнаний на міжнародному рівні – нічим не міг допомогти своїм громадянам”. Г. Мотика також наголошує: “Тут варто розглянути проблему радянської провокації, яка **нібито** призвела до різанини польського населення на східних землях II Республіки. Згідно з цією теорією, польсько-український конфлікт **начебто** розбухали радянські партизани, котрі, вдаючи вояків УПА, скоїли перші вбивства польського населення. Ці радянські починання **буцим** зумовили польську відплату, яка відповідно змусила УПА реагувати. Така гіпотеза, на яку свого часу часто покликаються українські автори, не має жодного підтвердження у джерелах [?!], і тому слід її **рішуче відкинути**”; “Перші масові вбивства у Галичині мали різні причини. Деякі, **ймовірно**, були відповіддю на акції польського підпілля”;

“Винуватцями більшості нападів були, **мабуть**, підрозділи УПА з Волині, які здійснювали рейди Галичиною, переносячи на новий терен волинську “тактику боротьби”; “9 лютого сотня “Сіроманців”, **ймовірно**, напала на село Підкамінь Рогатинський, убивши там шістнадцять поляків”; “Безпосередньо причиною нападу стали **начебто** дві події – “польський донос”... і сутичка з поляками...”; “Як впливає з **усталень** Маріуша Зайончковського, **ймовірно**, справою рук сотні “Яструба” була зупинка в червні 1944 року пасажирського потяга неподалік Белжеця та розстріл сорока двох пасажирів-поляків”; “**Принаймі, цілком ймовірно**, що під час цих операцій траплялися також убивства цивільних осіб”². Порівняймо ці припущення із твердженнями В. Поліщука: “Я з цілковитою певністю можу сказати таке: “**Коли б** мого батька не замордували жорстокі, як голодні вовки, більшовики, **то його замордували б** націоналісти. Бо батько мав за жінку полячку...”; “**Я б** не писав цієї праці, **коли б** мене, малолітнього, 1940 року не депортували більшовики у Казахстан. 1943 року мені було 18 років. То й мене **поставили б** націоналісти перед вибором: УПА (і вбити матір) або смерть”³. Обидва автори стверджують: “Поляків мордували здебільша сокирами, вилами, душили шнурками, живцем палили, рідко вбивали з вогнепальної зброї”⁴. Однак у більшості випадків фактологічний матеріал “злочинні дії українських націоналістів” не підтверджені історичними джерелами.

Більшість українських і польських дослідників визнають мирне співжиття поляків і українців. Етнологи виділяють лагідну вдачу, добродушність та поступливість українця. Велику роль у формуванні ментальності нашого народу відігравали традиції родинного виховання і тотальна релігійність, навіть богобоязливість. Тому нехарактерною була ненависть до чужинців, сотні років поневолення виробили в українців такі риси, як пристосуванство, покірність, догідливість, коли потрібно було вижити в умовах терору окупантських властей.

Етносоціальний конфлікт на українських землях поглиблювався, поляки асоціювалися в українців із ненажерливими шляхтичами-магнатами, що живуть за рахунок “хлопа” (селянина), нещадно його визискуючи. А для чванливих поляків українець був завжди “бидлом” (худобою), який просто зобов’язаний коритися і працювати на свого “благодійника” – пана. Історик Володимир Антонович у XIX ст. зазначав: “Я побачив, що поляки-шляхтичі, котрі живуть у Південно-Руському краї, мають перед судом власної совісті лише дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, та невпинною працею і любов’ю в міру можливостей компенсувати все зло, яке вони завдали народу, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів і що йому ці останні за піт і кров платили презирством, лайкою, нетолерантністю до його релігії, звичаїв, моральності, особистості, або ж, якщо для цього не вистачить моральних сил, переселитися на польську землю...”⁵

² Мотика Г. Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика; [автор. пер. з пол. А. Павлишин, післямова д. і. н. І. Льюшина]. – Київ: Дух і Літера, 2013. – С. 37, 51, 80, 87, 95, 96, 108, 151, 153, 154, 165.

³ Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / В. Поліщук. – Харків, 2011. – С. 124.

⁴ Там само. – С. 390.

⁵ Цит. за: Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть / Б. Гудь. – Львів, 2006. – С. 137–138.

Зазначимо також, що правлячі кола Австро-Угорської та Російської імперій були більш толерантними до поляків, аніж до українців. У Галичині поляки займали привілейоване становище, фактично контролювали усі важливі ділянки життя. Росіяни теж “поводилися з українцями не по-людськи”. У 1911 р. в газеті “Киевлянин” у статті “Де головний ворог?” автор писав: “Польське, вірменське, фінське та інше питання – все це питання чисто українні, себто другорядні. Мазепинське питання б’є Росію в саму основу її великодержавності... Мазепинство з своєї галицької бази розлазитья по всій південній Росії... Між Росією і Австрією може вибухнути війна за Галичину, бо тут готується небезпечний антиросійський осередок”⁶.

З початком Першої світової війни росіяни закликали поляків об’єднатися під скіпетром російського царя, який гарантував “вільній Польщі збереження своєї віри, рідної мови і самоуправи”. Російські окупанти в Галичині сповідували постулати, висловлені комендантом Старого Самбора князем Гагаріним: “... «Русских» треба любити, поляків шанувати, євреїв бити, а “мазепинців”, себто українців, у Сибір вивозити”.

Відомий громадський діяч, професор Володимир Кубійович, батько якого був українцем, а мати полячкою, згадував, що з раннього дитинства відчував жаль, коли бачив, як у дитячих книжках поляки несправедливо ображають українців. Чотирирічний хлопчик казав: “Матусю, серденько мені болить, що польський орел видзьобав очі українському левові”⁷.

Унаслідок революційних подій 1917 р. розпалася Російська імперія, а після закінчення Першої світової війни – Австро-Угорська. Поневолені народи почали розбудовувати свою державність. Однак поляки одразу ж вороже поставилися до проголошення незалежної ЗУНР. Під час воєнних дій поляки доволі успішно впливали на політичне керівництво держав Антанти, при цьому дезінформуючи громадську думку у цих країнах, називаючи українців бандитами і більшовиками. У результаті їм вдалося використати сформовану і добре оснащену Францією армію генерала Юзефа Галлера, яку Антанта планувала скерувати проти більшовиків, а поляки скерували її проти українців.

Захопивши владу в Петрограді, російські більшовики одразу ж розпочали експансію на УНР. Лев Троцький (Бронштейн) зокрема констатував: “Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря – Росія існувати не може”. Також російські комуністи прагнули: “... преобразовать всю Речь Посполитую в большевизированную советскую республику, подчиненную кремлевскому центру”⁸. Тому активний спротив Збройних сил УНР, масовий повстанчий рух в Україні, загроза для польської державності заохотило керівництво Польщі до союзу з українцями, який був закріплений Варшавською угодою 1920 р. В результаті українські війська зупинили червоних під Львовом, а VI Січова дивізія під командуванням Марка Безручка посприяла союзникам, допомогла стримати похід кінної армії Будьонного під Замостям. Маршал Юзеф Пілсудський 18 жовтня 1920 р. змушений був визнати: “Наша армія пам’ятає криваві битви, в яких незмінно брало участь, як

⁶ Цит. за: *Різник Л.* Великий здвиг / Л. Різник // “Сокіл-Батько”. Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994. – Львів, 1996. – С. 30.

⁷ *Кубійович В.* Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен: Вид-во “Молоде життя”, 1985. – С. 12.

⁸ Вопросы истории. – Москва, 1993. – № 1. – С. 161.

у дні звияги, так і в години випробувань, українське військо. Спільно пролита кров і могили героїв заклали наріжний камінь для взаєморозуміння й успіху двох народів. Нині, після двох років тяжкої боротьби з варварським наїзником, я прощаюся з прекрасними військами Української Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини, в нерівних битвах вони високо несли свій прапор, на якому виписане гасло «За нашу і вашу свободу», що є символом віри кожного чесного воїна»⁹.

Поляки фактично зрадили українців, підписавши 18 березня 1921 р. з росіянами Ризький мирний договір. Незважаючи на те, що більшовики категорично відмежовувалися від міжнародних зобов'язань та державного боргу царської Росії, за умовами Ризького договору вони мали сплатити Польщі 30 млн крб. і повернути культурно-мистецькі цінності, вивезені з польських земель. Польща зобов'язувалася надати національно-культурні права громадянам української національності, що внаслідок договору опинилися в її межах. Також на Східну Галичину Польща отримала мандат від Ліги Націй на 25 років, за умови запровадження автономії з окремим сеймом, судочинством, військом.

Після закінчення воєнних дій усі заходи польської окупаційної влади на західноукраїнських землях супроводжувалися нечуваними переслідуваннями українців. У 1919–1920 рр. було заарештовано і запроторено до в'язниць близько 100 тис. українців, 30 тис. із них померли від хвороб та жахливих тюремних умов. Про безчинства поляків у перші два роки окупації еміграційний уряд ЗУНР у Відні видав “Криваву книгу”, перша частина якої датована 1919 р., друга – 1920 р. У ній зібрано конкретні факти про безчинства польської окупаційної влади, які були спрямовані на знищення українського характеру цього краю, а також про масові екзекуції над українцями.

Становлення II Речі Посполитої супроводжувалося низкою реформ, які вкрай загострили міжнаціональні суперечності на західноукраїнських землях і стали основною причиною визвольної боротьби українців проти окупаційного режиму. Так адміністративна реформа спроваджувала на схід держави спеціалістів різних галузей господарства: працівників залізниці, пошти, фінансових установ, поліції, службовців місцевого самоврядування тощо. Переїхало у регіон багато польської інтелігенції: лікарів, правників, науковців, учителів. Значна кількість поляків була серед ремісників та працевластців. Вони осідали у містах та містечках, де конкурували з євреями. Аграрна реформа зберігала на західноукраїнських землях поміщицькі маєтки, розparcelьовану (розподілену) землю надавали переважно польським осадникам і військовим колоністам. Освітня реформа передбачала полонізацію українського шкільництва, польська мова ставала єдиною офіційною мовою у всіх сферах життя.

На спротив українців колонізаційним заходам уряд відповів “пацифікацією” – терором, що призвело до численних жертв серед українського населення краю, екзекуцій та арештів, знищення майна культурно-освітніх та економічно-господарських установ. Радикально налаштовані українці, організовані в УВО-ОУН, планували і здійснювали масові саботажні акції, терористичні акти супроти представників польської окупаційної влади.

У міжвоєнний період простежувалося постійне протистояння обидвох народів, поляки не лише не виконали взятих зобов'язань, а й все робили для того, щоб раз і

⁹ Цит. за: *Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів, 2000. – С. 24.*

назавжди покінчити з “неспокійним українським питанням”. Напередодні світової війни влада посилила тиск на національні меншини. Німців та євреїв спонукали до еміграції, українці, білоруси і литовці зазнали асиміляції.

Напередодні Другої світової війни знову загострилися польсько-українські стосунки. Українці твердили: “Ми, молодь, польської влади зовсім не визнавали і вважали її лише тимчасовою докучливістю. Відмалку жили ми, сказати б, державою в державі, і наше виховання було чисто українське, наша генерація ніколи не була людьми польської культури, хоч від неї чимало навчилися”¹⁰. Восени 1924 р. у Польщі побував німецький письменник єврейського походження Альфред Дьоблін. Він залишив спомини про відвідини Львова: “У мене складається враження таємної, проте дуже інтенсивної народної боротьби... Помічаю завзяту симпатію тих людей до всього німецького та Німеччини. Проте жаклива, тупа, цілком тваринна ненависть до поляків так і вибрикує з багатьох. Прості люди, так мені здається, відчувають радше відчуженість до поляків. А от освічені сприймають себе пригнобленою нацією; вони намагаються пробудити патріотичні почуття культурним шляхом... Ця відкрита і водночас таємна війна гірша за війну ірландців із англійцями, оскільки тут неможливо просторово розмежувати країни та народи, вони ніби злилися воєдино”¹¹. Українці перед будинками представників польської влади вивішували листівки з такими гаслами: “Увага! Минуло вже 20 літ, як поляки нас мучать і не дають нам жити. Виносьтеся поляки, бо 20-літній термін минув, запанує націоналістична Україна. Смерть полякам! Хай живе Україна!”¹² Поляки визнавали, що більшість українців були налаштовані вороже щодо приєднання західноукраїнських земель до Польщі. Польський письменник і офіцер Єжи Кірхмайер стверджував: “Ми не мали супроти українців іншої програми, крім тримати за морду, але їй тієї не потрапили виконати, не маючи найважливішого засобу – господарчої сили. Залишались адміністрація і поліція, але вони могли тільки поглибити ненависть”¹³. Деякі поляки відверто визнавали: “Годі заперечувати факт, що з давнього-давня, навіть за австрійської влади в Малопольщі, не українці, а власне ми, поляки, були при владі і передовсім від нас залежала нормалізація взаємовідносин... Вони добивалися рівноправ’я, національної, культурної й економічної свободи. А ми їм не давали нічого”¹⁴.

Пересічні поляки стверджували: “Погоджуюся на співпрацю з українцями, бо того вимагає наша польська влада, а в серці завжди відчуваю інше. Чую, що українець, то є мій ворог, то гад [змія – І. Г.]”¹⁵. Син осадника Ковельського повіту так описує становище польських переселенців на українських землях: “Колонія оточена українськими селами. Страйки, постійні погрози, які вивішували вночі на будинках польських селян тривожили їх і додавали непевності, що їх становище

¹⁰ Гординський С. На переломі епох / С. Гординський. – Львів: Світ, 2004. – С. 455.

¹¹ Генрікс Я. П. Lemberg–Iwów–Львів: Фатальне місто / Ян Пауль Генрікс; з нідерланд. пер. Я. Довгополий. – Київ: Вид-во Жупанського, 2010. – С. 59.

¹² Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Гординський. – 2-ге вид. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С. 186.

¹³ Там само. – С. 142–143.

¹⁴ Там само. – С. 78.

¹⁵ Cojnowski A. Ukraina / A. Cojnowski. – Warszawa: Wyd-wo TRIO, 1997. – S. 115.

є не певне”¹⁶. Президент Луцька, підполковник Мечислав Везик теж визнавав: “У східних воєводствах польська рація стану базується на містах, дворах і костелах. Без Львова і Вільна, без польських землевласників, без костелу в воєводствах східних були б тільки окупантами, бо село не є польським, якщо хочемо там будувати Польщу, повинні там зміцнювати міста, двори і костели”¹⁷.

Польська шовіністка, яка вчилася з українцями в школі на Волині, зазначала: “Я їх ненавиджу і не можу інакше дивитися на ту справу. Всі вони однакові, то наші вороги, які, якби могли, то нас би в одній хвилині знищили, але біда їм – жменька слаба і дика... Я жила з ними і бачила, що завжди творилися два табори, польський і український. Тільки, на жаль, нас завжди було менше... Не люблю їх так, як ненавиджу чехів”¹⁸. Інший представник львівської польської громади згадує часи навчання в утравквістичній гімназії на вул. Чарнецького: “Ми погорджували таким “гайдамакою”, настромили б його на палю, щоб йому приснився князь Ярема, але часи паршиво злагідніли, треба було обмежитися “сиром” і бойкотом”¹⁹.

Змішана польсько-українська родина сходилася сердечно і мило, а розходилася холодно і гніваючись. Повід завжди той самий: розмови на тему багатотисяч польсько-українських стосунків²⁰.

Напередодні війни польська влада інтенсифікує політику “зміцнення польськості” східних воєводств, спочатку на Холмщині і Підляшші, згодом у Галичині, на Волині та Поліссі. Знищення церков, примусове окатоличення, погроми українських установ нерідко супроводжувалися індивідуальним терором. Навіть за межами Польської держави поляки переслідували українців. Восени 1938 р. польські спецслужби вдаються до провокацій на Підкарпатській Русі з метою допомогти Угорщині захопити Закарпаття і встановити спільний кордон. Даріуш Домбровський у дослідженні констатує, що в період проведення партизансько-диверсійної операції “Лом” польські терористи чинили самосуди над затриманими молодими українцями, котрі намагалися дістатися на територію Підкарпатської Русі²¹. На початку 1939 р. Генеральний штаб польських Збройних сил розробив план дій супроти українців. Диверсії мали знищити осередки українських організацій, державних установ та місць зосередження членів Карпатської Січі. Передбачалося, що терор буде застосовано проти українських емігрантів із території Польщі та інструкторів із Берліна²². Польський консул у Братиславі Мечислав Халупчинський 18 березня 1939 р. відправив до Варшави депешу, у якій запропонував, як розв’язати українську проблему на Закарпатті: “... Ознайомившись із територією, вважаю за потрібне порекомендувати Угорщині провести блискавичну деукраїнізацію Підкарпатської Русі без надання розголосу цій акції. “Чистку” треба здійснити під видом звільнення

¹⁶ Sowa A. L. Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939–1947; Zaryz problematyki / A. L. Sowa. – Kraków: Towarzystwo Historii, 1998. – S. 39.

¹⁷ Ibidem. – S. 40.

¹⁸ Цит. за: Сивіцький М. Записки сірого волиняка... – С. 390–391.

¹⁹ Там само. – С. 77–78.

²⁰ Sowa A. L. Stosunki Polsko-Ukraińskie... – S. 50.

²¹ Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939 / Даріуш Домбровський. – Київ: Темпора, 2012. – С. 218.

²² Там само. – С. 295.

краю від комуністичного елементу. Поняття “українець” повинно бути заборонене секретним циркуляром, щоби запобігти публічності цієї справи...”²³

З початком німецького нападу на Польщу представники т. зв. “легальної опозиції”, ієрархи УГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким закликали співвітчизників виконати свій громадянський обов’язок, підтримавши поляків, влада провела масові арешти українців, побоюючись повстання націоналістів. Польська поліція, військові та парамілітарні організації чинили терор проти мирного українського населення, звинувачуючи його в поразках польської армії на фронті. Очевидці стверджували, що поляків охопив загальний психоз, вони бачили в кожному українцеві саботажника, шпигуна і зрадника. Жертвами істерії стали пересічні мешканці-українці, яких піддавали арештам, розстрілам без слідства і суду. І це попри те, що в лави Збройних сил Польщі було мобілізовано понад 150 тис. українців, які з честю виконували військовий обов’язок. Але поразка польської армії була настільки несподівано вражаючою, що поляки були збентежені, розгублені й довго не могли повірити у занепад Польської держави. Урядовці панічно втекли до Румунії, звідки перебралися до Франції, а згодом до Лондона. Польське панство, втікаючи від німців та їхніх союзників советів, залишало свої статки, нерідко розраховувалися вони з українськими селянами золотом, коштовностями в обмін на харчі.

На початку війни українське націоналістичне підпілля у поширюваних листівках заклиало західноукраїнське громадянство до всенародних революційних актів²⁴. Понад тисяча оунівців, підготовлених у спеціальних підпільних таборах, вступали у збройні сутички з поляками, роззброюючи військових та поліцаїв. Націоналістам вдалося захопити велику кількість зброї, боєприпасів, різної військової амуніції, також була низка спроб встановити українську владу на місцях.

Відступаючі відділи польських військ, жандармерії та поліції нерідко переслідували українців. Траплялися випадки розстрілів мирних мешканців, літніх людей, жінок, дітей. Під час каральних акцій поляки палили селянські хати, проколювали жертв багнетами, відтинали кінцівки, виколювали очі²⁵. З оунівських звітів і спогадів очевидців випливає, що в ході польських каральних експедицій було повністю спалено 10 українських сіл, знищено 200–300 українських господарств, будинків “Просвіти”, кооперативів, церков. У відповідь бойовики ОУН спалили 4 польські колонії, а в інших польських селах і колоніях знищили приблизно 120–150 господарств. Втрати партизанських відділів ОУН становили 160 убитими і 57 пораненими. Польські втрати сягали 796 убитими, 37 пораненими й 3 610 полоненими. Українське цивільне населення втратило щонайменше 84 особи убитими, а польське цивільне населення – щонайменше 123 особи убитими²⁶.

З початком Другої світової війни протистояння обидвох народів переросло у збройний конфлікт.

²³ Там само. – С. 327.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 1.

²⁵ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір!...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – С. 34–41.

²⁶ Там само. – С. 44.

Як стверджують фахівці, “воєнні бідуння згубно впливають на людську психіку і суспільну мораль загалом. Розмиваються загальнолюдські цінності, нівельюється сам сенс людського життя. Безпосередньо це виявляється у поведінці людей, тим більше тих, котрі конфліктують між собою. Посилюється інстинкт до самозбереження або, іншими словами, діє принцип “або ми, або нас”²⁷. Тим більше, коли стороння, т. зв. “третя сторона” штучно підігрує за давнений конфлікт. Нацистський та большевицький окупаційні режими, які вміло посилювали українсько-польське протистояння, переслідували свої стратегічні цілі.

Після поділу Польщі німці бачили підконтрольну Польську державу в її етнографічних межах, натомість совети категорично виступили проти. Договором про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. большевики поступилися нацистам територією Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які опинилися в німецькій зоні окупації. У ноті, врученій польському послу в Москві В. Гржибовському, було лицемірно підкреслено: “Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися незахищеними”²⁸. У відозві командувача Українського фронту С. Тимошенка були такі заклики: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну у безправну колонію, які тебе ополячували, в болото затоптали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх у бидло, в рабів”²⁹.

Дослідник Степан Макарчук стверджує, що “у 1939–1941 рр. на українсько-польські стосунки, на взаємне психологічне сприйняття противника накладалася радянська політика у Західній Україні та німецька – в Генеральному губернаторстві. В умовах радянської окупації Західної України вже під час виборів до Народних Зборів польську меншість піддано дискримінації. На 1 484 депутати зборів поляків було приблизно 60 осіб, або ж 4,4 %, хоча їх частка серед населення Західної України (Галичини і Західної Волині) разом становила 25,75 %. Перші радянські репресії у 1939 р. найбільше стосувалися поляків: було заарештовано 5 406 поляків, 2 779 українців та 1 439 євреїв. Але вже у 1940 р. кількість арештованих українців майже зрівнялася з кількістю арештованих поляків (15 515 поляків, 15 024 українців та 10 924 євреїв), а в 1941 р. – відповідно 5 360 українців, 1 058 поляків та євреїв.

Радикальні заходи радянської влади травмували національні почуття поляків: польську мову витіснили із системи управління, шкільної та вузівської освіти. Перестали виходити сотені міжвоєнних польських періодичних видань. Репресії стосувалися і українців, однак поляки пов’язували своє суспільне становище з намірами і діями української спільноти. Польська меншість, що перебувала досі на привілейованому становищі, майже цілком позбулася економічно спроможної верстви: поміщиків, підприємців, банкірів. Зрозуміло, що під репресії потрапили й економічно спроможні верстви українського населення, але їх частка серед осіб

²⁷ Голубко В. “Лицарська легенда” Листопадових 1918 р. боїв за Львів / В. Голубко, В. Рутар // Військово-науковий вісник. – Львів: АСВ, 2013. – Вип. 19. – С. 28.

²⁸ Кучерена М. Історія Волині: 1939–1941 рр.: навч. посіб. / М. Кучерена. – Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2006. – С. 185.

²⁹ Там само. – С. 186.

своєї національності не була аж дуже помітною, і це створювало враження, що саме поляків радянський режим душить найсильніше”³⁰.

Радянський режим провадив двояку політику супроти поляків, яких у ССРСР перебувало близько мільйона. Після т. зв. “фільтрації” громадян польської національності Політбюро ЦК ВКП(б) постановою від 15 березня 1940 р. вирішило знищити польських офіцерів, які перебували в концтаборах Козельська, Старобельська, Осташкова, як “непридатних для використання під час утворення польської дивізії”. Їх закатували енкаведисти в Катині у квітні 1940 р. А з тих поляків, які погодилися співпрацювати, більшовики планували створити т. зв. “п’яту колону”, очевидно перед нападом на Німеччину. Так 2 листопада 1940 р. начальник НКВД Л. Берія звернувся до Й. Сталіна з пропозицією сформувати дивізію з польських військовополонених і використати її на випадок війни з Німеччиною. Він повідомив, що шляхом фільтрації було відібрано 24 польських офіцери (3 генерали, 1 полковник, 8 підполковників, 6 майорів і капітанів, 6 поручників та підпоручників), які бажали брати участь у неминучій, на їхню думку, німецько-советській війні на боці ССРСР. Згодом генеральний штаб РККА і відповідні структури НКВД розпочали формування дивізії, яка була узаконена постановою Совнаркому ССРСР від 4 червня 1941 р.³¹

Восени 1939 р. на українських землях у складі Генерального губернаторства (ГГ) українці перехопили ініціативу від поляків, які ще не оговталися від поразки, для налагодження організованого національного життя. Вперше за кілька століть почали функціонувати українські культурно-освітні заклади, школи, кооперативи, громадські та професійні товариства, виходило декілька часописів, працювали друкарні, відроджувалася церква тощо. Щоправда, українці теж не були тут готові повністю перейняти владу на місцях. Нерідко по містах і селах були сформовані мішані українсько-польські управи, які затверджувалися німецькою окупаційною адміністрацією.

Очевидець так описує тогочасну ситуацію на Закарзонні: “Поляки втратили голову зовсім. Одні повтікали, другі поховалися, треті відмовляються від будь-яких функцій. Для них розвал Польщі був надто сильним і несподіваним ударом. Вони просто не можуть зжитися із новою ситуацією, вірять у яесь чудо, що поверне їм, що було”³².

Німці сприяли українцям настільки, наскільки на них розраховували в своїх геополітичних цілях, а також, щоб протиставити їх полякам. Адже поляки становили в ГГ 65 % населення, а українці лише 24 % мешканців краю, тому їх легше було контролювати. Польське підпілля змушене було визнати: “Якщо до війни в таких містах, як Сянок, Кросно, Жешув, Ярослав та інших проживала незначна кількість українців, то після 1940 р. вони цілком перетворилися на українські осередки”³³. Згодом поляки, оговтавшись від шоку поразки та окупації, поступово налагоджують

³⁰ *Макарчук С.* Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції / С. Макарчук // Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст.; гол. ред. та упоряд. М. Кучерпа. – Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2005. – С. 90.

³¹ *Климків Ю.* Радянський фактор у розвитку збройних сил Польщі (1943–1956) / Ю. Климків. – Острог, 2007. – С. 23–25.

³² *Гоцький В.* Спогади сина Перемишльської землі / В. Гоцький. – Львів: Свічадо, 2005. – Ч. 2. – С. 120.

³³ *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – 2-ге вид., доп. – Київ: ПП. Сергійчук М. І., 2009. – С. 70.

своє організоване національне життя, створюючи підпільні бойові організації, наводять політичні контакти із еміграційним урядом. Також вони намагалися проникнути у німецькі урядові структури на місцях і звідти проводити свої антиукраїнські акції. Спроби українців політично порозумітися з поляками не принесли успіхів. Натомість поширюється польська агітація на виселення українців за Сян, вони при цьому погрожували: “Не стане дерев, щоб вас вішати”³⁴. Озброєні польські банди почали нападати на українські оселі, нищити майно. Український часопис повідомляв про звірства поляків: “Напад 5 польських бандитів із сокирами в руках на людей в Громадському Домі с. Хорів біля Ярослав. У висліді 11 українців є важко ранених, а багато потурбованих”³⁵. Також очевидці розповідали про “Страшні звірства поляків на Стрийщині. Схопили молодого хлопця, повідтинали йому вуха, ніс, викололи очі й опісля облили бензиною та підпалили..., а 12-х хлопців кинули живцем до каналу”³⁶.

Вже на початку 1941 р. розпочинається терор супроти українців Холмщини. У січні 1941 р. документально засвідчено, що “... польські поліцаї та війти, які залишилися ще по деяких повітах, стараються українському населенню якнайбільше дошкулити – дальші часті шарварки, важкі контингенти та страх перед недалеким примусовим вербунком до праці в Німеччині...” Польські фольскдойчі, переважно з Познанщини, котрих німці переселили на Холмщину, всіляко знущалися з українців, б’ючи останніх, вигуквали: “Що ви хцеце Україне будовать? Завалілісьце Польське... ваша маць”³⁷.

Натомість українські дослідники наводять приклади лояльного ставлення українців до поляків: “Молодий поляк, який утік із полону з-під Одеси, місцеве населення, українці, переховали його і допомогли добратися додому.

– Ні в одній хаті, – каже він, – мені не відмовили шматка хліба і всюди я міг переночувати”³⁸. Утікаючи з радянського полону, польський вояк Анджей Лацинський із району Підгайців на Тернопільщині через Львів добрався до Ліманової, а згодом згадував: “По дорозі не мав жодних прикростей з боку українців. Ночував по українських хатах, де завжди мене гостинно приймали і давали їсти... Добрався я до Бахова над Сяном, звідки українці в білий день перевезли мене через Сян”³⁹.

На той час польський еміграційний уряд та політичні сили не змінили свого ставлення до української проблеми. Вони вважали, що українці неспроможні до державницького життя, тому планували після закінчення війни зберегти довоєнні кордони і “статус кво” поляків на західноукраїнських землях. Але були окремі реалістичні аналітики, які спростовували загальну опінію: “Українці мають цілком розвинену національну свідомість, власні національні ідеали, власну історію і традиції, літературу і мистецтво. Український народ має на цих землях майже всі суспільні верстви населення, необхідні для нормального розвитку нації, зокрема

³⁴ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 180.

³⁵ Краківські Вісти. Народній часопис Генерального Губернаторства. – 1940. – 4 лютого. – С. 4.

³⁶ Там само. – 1940. – 7 квітня. – С. 4.

³⁷ *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – Київ: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 45–46.

³⁸ *Воропай О.* В дорозі на Захід. Щоденник утікача / О. Воропай. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1970. – С. 9.

³⁹ *Макарчук С.* Українсько-польський конфлікт... – С. 91–92.

численну інтелігенцію. Українці мають великі організаційні здібності, завдяки яким, а також самовідданій праці одиниць і всього суспільства в цілому створили тут розвиненішу, ніж поляки, кооперацію... Українці Галичини були повноцінною сформованою нацією у західноєвропейському розумінні цього поняття, а тому, незважаючи на значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цієї землі, вони (поляки) мали бути готові до можливої її втрати⁴⁰. Але переважна більшість польського підпілля, перебуваючи на шовіністичних позиціях, стверджувала, що “мусимо намагатися очистити східні кресли від інтелігентів русинів-українців. Вони єдині можуть бути перешкодою втілення наших цілей (планів), коли прийде відповідна хвилина...” Також поширювали вказівки, як треба знищувати українців: “Тутешніх українців-русинів намагайся підбурювати проти радянської влади, страх їх, що буде голод, що москалі всіх їх вивезуть углиб Росії... Намовляй їх виїжджати масово до Німеччини, бо так позбудемося найбільших ворогів... Намовляй до протирадянського повстання, а потім давай знати про все радянській владі...”⁴¹.

З початком нацистсько-радянської війни польський еміграційний уряд з надією на активну допомогу альянтів (союзників по антигітлерівській коаліції) під час переговорів із керівниками ССР домагався визнання довоєнних кордонів. Знову ж таки польсько-радянські домовленості були спрямовані супроти українців. Поляки називали українців германофілами, на що Сталін відповів: “Так, але це були ваші українці, не наші. Ми їх повністю винищимо”⁴². Аналізуючи польські та німецькі документи, український історик Володимир Косик доводить, що з початком німецько-радянської війни поляки були стурбовані можливістю створення Української держави і тому все робили для того, щоб цього не сталося. Німецькі репресії вони пов’язували із активністю українців. Тому вже на зламі 1941–1942 рр. польське підпілля закривалося і почало винищувати українських діячів в Генеральному Губернаторстві. Також жоден із польських політичних рухів не мав наміру відмовитися від українських територій. Вони твердили, що “німці вигадали... український народ для своїх потреб і тепер створюють цей народ... Одним словом, Україна – це німецький обман, а також обман кількох десятків українських активістів, навчених і вишколених у німецьких школах, спочатку австрійських, а тепер гітлерівських”⁴³.

Очевидно, що Акт проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. у Львові стимулював ворожість поляків супроти українців, хоча українські націоналісти, проголошуючи державність, не висловлювали неприязні до інших народів, зокрема польського. Натомість поляки стверджували: “Ті, хто зрадив Польщу, є нашими ворогами, з якими будемо боротися з безоглядністю. Зрада мусить бути таврована і покарана. Ніхто не зможе уникнути цієї кари. Українська реbelieя,

⁴⁰ *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009. – С. 130–131.

⁴¹ *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ: Вид. дім. “Кієво-Могилянська академія”, 2011. – С. 56–57.

⁴² *Макарчук В.* Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історико-правове дослідження / В. Макарчук. – Київ: Атіка, 2007. – С. 165.

⁴³ *Косик В.* Правда історії. Роки окупації України 1939–1944: зб. статей / В. Косик. – Київ: Українська видавнича спілка, 2008. – С. 125–126.

яка готується в Східній Малопольщі, стрінеться з нашим рішучим спротивом і мусить бути покарана”⁴⁴. Українські дослідники переконані, що ескалація польсько-українського конфлікту почалася саме у 1941 р., коли польське підпілля промовляло: “Жменя українських молойців приїхала з тевтонським збором до одвічного польського городу, гнізда “орлята”, і проголосила незалежність “держави української”... Для жмені молойців, провідників самозваної Української Держави – “Іванів” – вистачить ще куль і шибениць” та вчинило низку нападів на українські поселення і визначних громадських діячів та представників інтелігентських кіл Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини⁴⁵. У 1942 р. конфлікт посилили німецькі переселенські акції, котрі мали за мету, як писав Гімлер у листі до Франка, “щоб ми в тому терені використовували рівновагу між поляками і українцями і в такий спосіб могли там краще панувати”⁴⁶. Саме імперський постулат “поділяй і володій” використовував гауляйтер Райхскомісаріату “Україна” Еріх Кох, коли прагнув: “щоб поляк при зустрічі з українцем убив його, а українець хотів убити поляка. Якщо при цьому вони по дорозі уб’ють по одному євреєві, то ми досягнемо того, що нам потрібно”.

Поява на Волині та Поліссі радянських партизанів наприкінці 1942 р. ще більше ускладнила українсько-польський конфлікт, який перейшов у найгострішу стадію в 1943–1944 рр. Восени 1942 р. радянський штаб партизанського руху почав засилати розвідувальні загони, яких нерідко ліквідували українські націоналісти. Документи стверджують, що заслані на Волинь групи “не знающие территории, искали помощи на месте. И находили ее прежде всего у поляков, так как по украинским деревням, находящимся под влиянием националистов, им грозила опасность провокации и провала”⁴⁷. Диверсійний загін Д. Медведєва, в якому провокаційною терористичною діяльністю займався Н. Кузнєцов, до речі, під час замахів на німецьких генералів він залишав документи ОУН, а також співпрацював із польським підпіллям рухом. Водієм у Пауля Зіберта був поляк Я. Камінський. Українські джерела наголошували: “Упродовж 1942 р. польський терор зростає – із міст і містечок перекинувся на села, де винищували освітянську інтелігенцію, керівників кооперативів, хорів, діячів “Просвіт”, священників.

Хмизу у вогонь підкидає поява в регіоні у 1942 р. крупних з’єднань червоних партизанів. Вбачаючи в українському самостійницькому русі головного конкурента, радянські партизани у своїй діяльності природно спираються на польське населення Волині й Полісся... Власне польсько-більшовицький союз у боротьбі з українським самостійницьким рухом був освячений Й. Сталіним і В. Андерсом ще під час розмов 4 грудня 1941 р. в Кремлі, коли радянський вождь пообіцяв спільними силами “ліквідувати” українців.

У 1943 р. головними базами, з яких червоні партизани здійснюють антиповстанські акції й напади на “націоналістичні села”, стають польські колонії. У відповідь повстанці пацифікують агресивні польські оселі. Також об’єктами нападів повстанських загонів стають господарські об’єкти німців, якими у 80 % випадків керують польські

⁴⁴ В’ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942–1947... – С. 84.

⁴⁵ Сергійчук В. Трагедія Волині... – С. 16–19.

⁴⁶ Макаруч С. Українсько-польський конфлікт... – С. 94.

⁴⁷ . “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” Красные партизаны Украины. 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий]. – Киев: Украинский издательский союз, 2011. – С. 369.

фахівці”⁴⁸. Очільник Армії Крайової (АК) Т. Комаровський (“Лавина”) звітував у Лондон еміграційному уряду: “Советские отряды сражаются хорошо, вооружены очень хорошо, обмундированы убого. Отношение к полякам безукоризненное, украинцев и немцев расстреливают”⁴⁹. Також польський звіт за квітень 1943 р. стверджує, що “совєти” були причетними до деяких найкривавіших подій на Волині⁵⁰.

У тих складних умовах, коли від окупантів страждало насамперед мирне населення, провід ОУН і УПА ініціює низку переговорів із польською стороною. На початку березня 1943 р. польський генерал С. Ровецький повідомив Лондон, що українці прагнуть розпочати спільні дії проти німців і комуністів. Але прем’єр В. Сікорський поставився до українських ініціатив негативно. Натомість поляки у відозві закликали українців не шукати України ні в Галичині, ні на Волині, “а на ріці Дніпро, в Києві та Харкові”⁵¹.

Тоді українські націоналісти у відозвах радили полякам переноситися за Буг, на свої етнічні землі. В одній із відозв констатовано: “Поляки! Чи не бачите, що вами торгують? Чи ви не бачите, що ваші “союзники” плюють вам у лице? Чому так є? Тому, що ваші провідники вибрали невластивий шлях до вашого визволення. Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіалістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіалізмом, що хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіалізмів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при допомозі ворожих вам імперіалізмів, а будова власної держави на власній етнографічній території. Свобода народам – свобода людині – це повинен бути ваш клич у боротьбі”⁵².

Польське підпілля, звертаючись до співвітчизників у німецьких мундирах, теж визнавало, що: “В українського й польського народів один кат: кривавий Гітлер. Хай же ніхто з вас не заплямує честі поляка братовбивчою боротьбою в ім’я інтересів нашого споконвічного ворога! Зброю, яку ви дістали від німця, скеруйте в груди німця”⁵³. Волинський окружний делегат уряду Польської Республіки зазначав: “Більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу в самообороні і взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо ж їм це не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, що обороняються, зброю і людей, потихеньку втікають до лісу, а через пару днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення”⁵⁴.

Польський наступ на українців проходив хвилями із заходу на схід. У багатьох випадках були задіяні поліцаї у німецьких мундирах. У ГГ в рядах поліції перебувало 25 тис. поляків і лише 5 тис. українців. Жахливі мордування мирного населення Волині збільшилися після того, як у квітні 1943 р., за наказом націоналістичного

⁴⁸ ОУН і УПА в 1943 році. Документи / [упоряд.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький]. – Київ, 2008. – С. 33–34.

⁴⁹ “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” ... – С. 109.

⁵⁰ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 43.

⁵¹ Там само. – С. 44.

⁵² Цит. за: В’ятрович В. Друга польсько-українська війна... – С. 88.

⁵³ Сергійчук В. Трагедія Волині... – С. 42.

⁵⁴ Там само. – С. 42–43.

підпілля, українська поліція перейшла повним складом в УПА. Їх замінили поляки, спроваджені німцями із Польщі. На криваві події відреагували відповідні українські інституції. У пропагандивних матеріалах Українського Центрального Комітету зазначалося: “Ми з поляками війни не хочемо. Не ми зачали. Стверджуємо, що поляки, ніким з українців не спровоковані, розпочали безоглядний наступ на українство. В Люблинським і Краківським (дистриктах) згинули сотки українців з рук польських терористів: голови і урядники Українських комітетів, мужі довір’я, учителі, священики, війти, солтиси, поліцисти, веркшущи, взагалі передові громадяни – падали і падають від польських куль. Від багатьох місяців стріляють наших людей, а ми не роздували тих подій. Зорганізоване українське громадянство досі не допустило до того, щоб які-небудь елементи жирували на таких справах.

Не допустимо до роздування протипольських настроїв, бо не хочемо війни з поляками”⁵⁵.

З приводу польсько-українського конфлікту опублікував статтю “Україна і Польща” під іменем Ю. В. Борович архітектор нормалізації взаємин 1935 р., один із п’яти віце-маршалків довоєнного сейму Василь Мудрий, який наголошував: “Поляків схилити до лояльності щодо партнера можна лише силою і то переважаючою силою... І це повинно стати аксіомою нашої політики щодо поляків. Інакше нема причини погоджуватись і вести з ними переговори, бо нічого з них не буде. Так говорять історія століть. А в неї треба чогось учитися”⁵⁶.

Навесні 1943 р. загострилося польсько-українське протистояння. Саме в той час простежувалася криза у польсько-радянських стосунках, а причина – оприлюднення німцями за допомогою представників із нейтральних країн фактів масових жертв поляків у Катині. Тому українські дослідники констатували: “На квітень–травень 1943 р. виникає цікава ситуація – українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент надходження фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу і відновити на цих землях польську державність... У польських планах, які були розроблені в квітні 1943 р., йшлося не про що інше, як про нову окупацію українських етнічних земель.

Зважаючи на агресивні польські приготування і дивовижні ситуативні союзи між поляками і більшовиками, поляками та німцями, командування УПА і керівництво ОУН(Б) на північно-західних землях України було зобов’язане застосувати силу, щоб зберегти єдність українських земель.

18 травня 1943 р. Д. Клячківський у відозві до поляків закликав їх покинути службу в німців. Поляки відповіли жорстокою пацифікацією с. Дермань 29 травня 1943 р.

На початку червня Д. Клячківський (“Клим Савур”) попередив поляків про “нову Гайдамаччину та Коліївщину...”, “слуги Москви та Берліна” повинні пам’ятати про здатність українців помститися за свої кривди.

⁵⁵ Там само. – С. 21.

⁵⁶ Цит. за: *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький; пер. з пол. Є. Петренка. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – С. 164–165.

Намагання ОУН(Б) і УПА налагодити контакти з Делегатурою польського уряду на Волині зірвала АК... Удар загонів УПА по польських самооборонних базах і колоніях 11-12.07.1943 був превентивним актом, здійсненим з метою запобігти реалізації польських планів, які мали врешті-решт завершитися новою окупацією українських земель”⁵⁷.

Головне командування УПА у відозві за червень 1943 р. констатувало: “29.05 – напад німців на Дермань, Залуже на Здолбунівщині.

Другого дня поляки, під проводом німців, щільно обступили село, почали мордувати людей, грабувати дорібок, палити хати, чоловіків, які намагалися втікати, стріляли, жінок забивали прикладами та кололи багнетами, дітям розбивали голови або живих кидали у вогонь.

... Між помордованими розпізнано вже сто трупів.

У мордуванні і катуванні німцями українського населення беруть масову участь поляки.

Не маючи ніяких ворожих замірів супроти польського народу та бажаючи й йому здобути для себе Самостійну Національну Державу на своїй етнографічній території, ми мусимо ствердити, що поляки, які замешкують у незначній меншості в українських землях, зокрема на Волині та в Поліссі, ведуть злочинну проти-українську роботу...”⁵⁸

Аналізуючи розповіді очевидців, різні дослідження, академік Ярослав Ісаєвич зробив висновки: “Взаємні звинувачення: досить частими є описи катувань. Виколування очей, відрізування носів і вух, відрубування голови, навіть розпинання. Безсумнівними є досить численні факти гвалтування жінок, убивств старих чоловіків і жінок, дітей, навіть немовлят, скидання до криниць трупів і поранених”⁵⁹.

У жахливих злочиннях поляки звинувачували українських націоналістів, а керівництво тогочасного польського підпілля визнавало: “Мордування поляків відбувається постійно, але немає характеру діяльності керованої згори”⁶⁰. Натомість у багатьох польських публікаціях гіперболізовані сцени катувань, також безпідставно звинувачено українців у масовому садизмі та кількість жертв збільшено в десятки разів. Скрупульозний аналіз джерел є тому підтвердженням. Якщо проводити аналогії, то потрібно згадати страшні злочиння большевиків у тюрмах Західної України влітку 1941 р.: “На подвір’ї тюрми була ціла гора трупів. В яких були повідрізувані язики, виколені очі, в головах позабивані цвяхи. Деякі мали стягнену з ніг і рук шкіру. Відрізані в жінок груди були поприбивані цвяхами до тіла чоловіків, вагітним жінкам вийнято плід і вклено його до розпороного живота чоловіків...”⁶¹ Український дослідник В. Сергійчук зазначав: “Більшовицькій владі, особливо в той час, коли треба було підштовхнути польське населення до виїзду в Польщу, стало вигідно розпалювати цей конфлікт навіть під маркою бандерівців. Один з

⁵⁷ ОУН і УПА в 1943 році. Документи. – С. 34–35.

⁵⁸ Там само. – С. 177–178.

⁵⁹ Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови / Я. Ісаєвич // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 23.

⁶⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... – С. 148.

⁶¹ Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. – Нью-Йорк: Вид-во ПРОЛОГ, 1960. – С. 50.

енкаведистів на псевдо “Ванька”, котрий увійшов у довір’я українських повстанців у буковинських Карпатах, признався Службі безпеки ОУН, що він відрубав голови старій польській жінці і хлопчиків в Берегометі для того, щоб скомпроментувати УПА перед громадськістю”⁶².

Письменник Н. Шеремета у доповідній записці Н. Хрущову так описував діяльність радянських партизанів: “Особенно жестокостью отличились партизаны Федорова. Я был свидетелем, как полицаев били до крови, резали ножами, поджигали на голове волосы, привязывали за ноги и на аркане конем волочили по лесу, обваривали горячим чаем, резали половые органы...”⁶³

Згідно з польськими джерелами, втрати мирних мешканців у Володимир-Волинському районі Волинської області – 2446 осіб, українців – 65. Український дослідник Ярослав Царук стверджував: поляків загинуло – 426, а українців – 1451⁶⁴. У деяких випадках поляки приписують українцям свої злочини. Також порівняльна таблиця жертв, за В. та Є. Семашками (на ці дані часто посиляється Г. Мотика) і Я. Царуком, вказує на те, що кількість жертв поляків завищена у 4, 1 раз, а кількість українців занижена у 25 разів. Різниця стосовно поляків – 1 916 осіб, українців – 617 осіб⁶⁵.

Українські автори опублікували польські злочиння супроти українців: “Масові вбивства провідних українців почали поляки на Холмщині вже в квітні 1942 р. За 1942–1943 рр. – 394 особи. На 1944 р. – повне винищення сіл Холмщини і Грубешівщини – вирізування впень всього населення разом із жінками і дітьми.

Поляки доносили НКВД і Гестапо на українців.

Весна 1944 р. – перекидання польських боївок із Польщі на західноукраїнські землі – на Зборівщину з Варшави 600 бойовиків; із Волині – 400. До них приєдналося 500 місцевих.

Польський терор на Холмщині.

13-14.03.1944 р. польська банда спалила 14 українських сіл та розстріляла або замордувала до 1 500 українців – понад 70 % – жінки і діти.

Польська банда в убивстві виявляє такий садизм, перед яким блікнуть усі інші, про які доводиться де-небудь чути. Прикладом у селі Шимаховичах польські жінки ходили з підлітками добивати ранених, грабували майно. В селі Сагринь розіп’яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священика викрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну маму та двоє дівчаток роздерли навпіл. У с. Терембінь вкинули кільканадцять дітей до криниці. В селі М’якому спалили дерев’яну церкву. Попалено каплички, природо-рожні хрести, понівечено могили полеглих”⁶⁶.

Дуже агресивно супроти українців поводитися польські ксьондзи. Нерідко вони очолювали ексекюторів. Натомість українські священики виявляли більше

⁶² *Сергійчук В.* Трагедія Волині... – С. 75.

⁶³ “...Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” – С. 123.

⁶⁴ Матеріали круглого столу “Геополітичний вимір Волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років” (Львів, 23 червня 2003 р.). – Львів: Видавничий центр Галицького інституту, 2003. – С. 6.

⁶⁵ *Сергійчук В.* Трагедія Волині... – С. 198.

⁶⁶ *Садовий О.* Куди прямують поляки. Видання Організації Українських Націоналістів. З друкарні ОУН ім. Євгена Легенди, 1944 / О. Садовий // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 163 зв.–166.

співчуття до поляків, хоча повсюдно підтримували українських повстанців. Вражає уяву патологічна зятість польських жінок. З донесення повстанців: “Уночі 10.04.1944 р. боївка з 25 людей провела ліквідацію польського села. Зади як кару за доноси місцевих поляків (оригінал донесення на гестапо в Дрогобичі маємо в руках) на українських громадян. Жінок і дітей відставлено на село. Були випадки спротиву жінок, яких ліквідовано. Доньки вчителя Бадецькі кричали: “Татусю, не буй сен. Русіні нас мордуйов, але на ніх теж пшийдзе час. Наруд польські помсыці нашон смерць. Нех гіне Україна”⁶⁷.

Я. Царук зазначав: “16.07.1943 р. осадник Кіт Вацлав застрелив просто на дорозі серед білого дня Володимира Войтовича, який їхав фірою на конях із жінкою полячкою Аделькою і сином Владиком. Дружина осадника кричала: “Забій еще те гадувке і того малого гада!”

У дослідженні “Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.” Я. Царук писав: “Екзекуцію українців на хуторі Капітули біля с. Верби здійснювали поляки, серед яких були жінки і підлітки. У той час, як роззували на подвір’ї побитих, у хаті полячки й підлітки грабували все, що було, роздягали жінок і дітей, знімали взуття. 26.02.1944 р. «Виводзь тих бандитув» – всіх постріляли”⁶⁸.

Дослідники стверджують, що українці, одружені на полячках, старалися вислужитися перед поляками: “Українець Михайло Зозуля 1900 р. н., одружився на полячці Бандиловській. Вихрестившись на поляка, він зі шкіри пнувся, аби довести, який із нього достеменний поляк. З іншими поляками напав він на своє село Видранку: лопатою вбив двоюрідного брата п’ятнадцятирічного Миколу Кудирського; власноручно спалив хату своєї матері Марії, рідного дядька Йосипа Якименка і своєї бабці, забравши худобу і все майно”⁶⁹. Виродки є у кожного народу. Правда було й таке, коли польські родини переховували українців, а українці поляків або попереджали про небезпеку.

Аналізуючи польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни, українські дослідники наголошують, що немає документального підтвердження того, що керівництво ОУН і УПА прагнуло цілковито звільнити Волинь і Полісся, а пізніше Галичину від поляків⁷⁰. Дехто стверджує, що на поляків нападали волинські селяни, але не з наказу боївки ОУН чи командирів підрозділів УПА, а стихійно з метою звільнення своєї землі від польських колоністів⁷¹.

Жахливі екзекуції над мирним населенням вчиняли й загони кримінальних банд, озвірілі в умовах війни військовослужбовці, які опинилися в запіллю ворога, провокатори, що видавали себе за націоналістів. Але поляки на цих землях перебували все ж у кращому становищі, бо вони могли розраховувати на підтримку офіційних урядових структур. Особливо ця допомога була відчутною на

⁶⁷ Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 412.

⁶⁸ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. ... – С. 43, 126.

⁶⁹ Там само. – С. 31.

⁷⁰ Zaskilniak L. Ukraiński ruch narodowy i sprawa Polski w latach drugiej wojny światowej / L. Zaskilniak // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2004. – Т. 9. – Zeszyt 1(33). – С. 81.

⁷¹ Hud B. Українці і Полаци на Наддніпрянці, Волині і в Галиції Вschodniej в XIX і pierwszej połowie XX wieku: zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych / B. Hud. – Lwów; Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2013. – С. 316–322.

завершальному етапі війни, коли у 1944–1945 рр. радянська влада і формування військових та репресивних органів залучали їх до боротьби з українськими націоналістами. Натомість українці були беззахисними, окупанти німецькі й радянські поводитися нахабно й жорстоко з цивільним населенням. Лише оунівське підпілля та озброєні формування УПА намагалися обороняти українське населення. Поляки не змогли закріпитися на західноукраїнських землях і в 1944–1946 рр. змушені були їх покинути. Вони не змогли перебороти гординю і піти назустріч українській стороні: боротися за “нашу і вашу свободу” проти нацистів та більшовиків за власні суверенні держави. Деякі українські дослідники стверджують, що справедливий кордон між Польщею та Україною мав би проходити вздовж р. Вепр, що за 60–80 км західніше р. Буг⁷². Слушними є роздуми Є. Філіпчука: “Як завжди суперечливі погляди на історію найчастіше виникають там, де сходяться інтереси двох або кількох сусідів. Кожен із них пише свою історію, претендує на спірні території разом із населенням або без нього, не погоджується на розмежування, що об’єктивно склалися тощо.

Теперішні політики та історики обох зацікавлених сторін воліють уникати згадок про глибоко законсервовані несправедливості стосовно українського і польського населення цих прикордонних земель.

Брутальність, з якою супроводжувалось “зачищення” від українського населення та православної церкви прикордонних земель у повоєнних межах, була наслідком війни. Людей, у яких в руках зброя, міняє саме вона, а не церква чи віра. Є зброя – вона має стріляти. Саме зброєю військові, а з ними політики прикривали свої дії. Важко розраховувати на толерантність в умовах великої руйни та великого зрушення людських мас, до яких привела війна...”⁷³.

На підставі достовірних історичних джерел і надбань дослідників можна зробити такі висновки щодо українсько-польського протистояння: без ретельного аналізу історичних подій, тривалого співжиття українців та поляків важко збагнути причини й наслідки запеклого протистояння; потрібно визнати, що ніколи державний народ не зрозуміє бездержавного; на жаль, поляки не спромоглися підтримати українців у їхніх державницьких устремліннях в роки Другої світової війни; для українських націоналістів ворогами були насамперед окупанти: більшовики та гітлерівці, а також шовіністично налаштовані поляки. Згодом поляки змушені були поступитися територіями під тиском Москви і теж постраждали від вимушеної депортації, коли з УРСР до Польщі було евакуйовано 789 982 особи, а з Польщі – 482 800; на Закарпатті польська влада пішла на примусове виселення автохтонів, коли внаслідок операції “Вісла” з квітня по серпень 1947 р. було насильно вивезено на т. зв. “землях отзисканих” (звідки виїхало понад 11 мільйонів) близько 150 тис. українців. Без сумніву, у роки найважчих випробувань народ в цілому, як і кожна людина зокрема, повинні залишатися такими, щоб прийдешнім поколінням не було соромно за діяння пращурів...

⁷² Філіпчук Є. Забужани. Історія Отчого краю у дослідженнях, роздумах, спогадах, описах / Є. Філіпчук. – Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня “Волиньполіграф”, 2013. – С. 63.

⁷³ Там само. – С. 21, 55–56.

Ihor Havryliv. Ukrainian-Polish conflict on the eve and during World War II: analysis of contemporary research

The article analyses perspectives of Ukrainian and Polish researchers on the bloody conflict taking place on the western Ukrainian lands on the eve and during World War II. It examines these events through the prism of universal human values. It stresses that the confrontation between the two neighbouring peoples had lasted for many years and escalated significantly during the interwar period and ensuing war years. It is argued that to a large extent this was caused by unequal conditions rooted in absence of Ukrainian statehood.

Key words: Ukrainian-Polish conflict, interethnic relations, occupation regimes, armed struggle, World War II, reconciliation attempts.